

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА В ІСТОРІЇ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

В. Й. ДОВЖЕНОК

Середнє Подніпров'я — це та частина східнослов'янського світу, яка стала ядром давньоруської держави, звідки «єсть пошла земля Русская». Актуальність вивчення періоду, що передусє Київській Русі, на цій території сама собою зрозуміла. Але важко знайти інший район на східнослов'янських землях, де б історичний процес у I тисячолітті н. є. був таким складним, а археологічні пам'ятки викликали б такі протилежні та взаємовиключаючі оцінки.

Особливо гостро дискусійною є черняхівська культура. Немає потреби наводити історію полеміки, можна лише сказати, що культура ця стала одним з найзаплутаніших вузлів у наших уявленнях про історичний процес у Східній Європі в I тисячолітті н. є.

Основними причинами такого становища є нестача історичних джерел, недостатнє вивчення самих пам'яток черняхівської культури. Тому останнім часом головну увагу спеціалісти в галузі черняхівської культури звернули на посилення польових досліджень, на розробку та публікацію зібраних археологічних матеріалів. Завдяки цьому стало можливим підбити деякі підсумки у вивченні черняхівських племен, визначити територію її поширення, характер поселень та домобудівництва, поховальні обряди, типологію інвентаря тощо. Збагатилися наші знання і про рівень історичного розвитку населення, що залишило черняхівську культуру.

Але всі ці безсумнівні досягнення не припинили суперечки. На сьогодні етнічна, а отже, й історична інтерпретація черняхівської культури лишається так само гостро дискусійною, якою вона була двадцять років тому.

Очевидно, не можна обмежуватися лише нагромадженням археологічного матеріалу і історичних фактів. Історична істина — це не самі факти, а система, побудована на фактах. Тому нагромадження археологічних та історичних фактів повинно супроводжуватись їх історичною систематикою. При цьому не обійтись і без логічних висновків, яких останнім часом ми почали уникати.

Недооцінка теоретичних висновків і логічних побудов в археології стала реакцією на абстрактно-соціологічний метод, за допомогою якого

історична істина нерідко підмінювалась суб'єктивними домислами. Справедливо відкидаючи суб'єктивний абстрактний соціологізм, ми інколи допускаємо теоретичний нігілізм, коли всяку спробу тлумачити археологічний матеріал, виходячи з загальних, вже відомих історичних явищ і закономірностей, стали вважати чимось від лукавого.

Місце і значення черняхівської культури в історичному процесі не можна зрозуміти, якщо виходити лише з конкретного розгляду пам'яток цієї культури самих по собі. Слід враховувати всю історичну обстановку, розглядати культуру в історичній перспективі. Особливо важливо враховувати наступні явища, оскільки вони завжди зумовлені попередніми.

Виникнення Київської Русі було найважливішим підсумком історичного розвитку Східної Європи попереднього часу. І, на нашу думку, корисно подивитись на черняхівську культуру з точки зору історика Київської Русі та з позицій тих закономірностей, що привели до виникнення давньоруської держави.

Тепер не сперечаються про рівень соціально-економічного та культурного розвитку Київської Русі вже в початковий її період. Загально-визнаними є успіхи, досягнуті до цього часу в сільському господарстві, ремеслі, обміні, у формах соціальної та політичної організації та інших сферах духовного життя¹. І само собою зрозуміло, що суспільство з таким високим рівнем розвитку не могло виникнути раптово, на голому місці, якщо воно не з'явилося зі сторони. Воно має бути підготовлене попереднім і, очевидно, некороткочасним розвитком місцевого населення насамперед на тій території, яка стала ядром Київської Русі. Цей попередній розвиток повинен знайти відображення в археологічних пам'ятках.

Три групи археологічних пам'яток, або три археологічні культури, змінилось послідовно в Середньому Подніпров'ї протягом I тисячоліття н. е. до виникнення Київської Русі. З них тільки пам'ятки другої половини I тисячоліття н. е. типу Пеньківки, Корчака, Луки-Райковецької, роменські визнаються безперечно східнослов'янськими. До недавнього часу одностайно визнавалась східнослов'янською зарубинецька культура. Тепер деякі вчені проголошують її або західнослов'янською — венедською, або балтською, або германською². З особливою наполегливістю деякі вчені заперечують слов'янську належність черняхівської культури.

Само собою зрозуміло, що, заперечуючи слов'янську належність зарубинецької та черняхівської культур, їх виключають з ланцюга історичного розвитку східних слов'ян, що завершився виникненням Київської Русі.

Такий погляд на черняхівську культуру припускає два висновки: 1) слов'яни в Середньому Подніпров'ї є пізніми пришельцями; 2) Київська Русь не має в Середньому Подніпров'ї історичних коренів. За цією точкою зору слов'яни з'явилися у Середньому Подніпров'ї не раніше

VI ст., разом з пам'ятками типу Пеньківки, Корчака та іншими аналогічними або близькими пам'ятками празького типу. Таке твердження явно суперечить археологічним фактам та логіці історичного розвитку. Оправа в тому, що ніхто не може вказати ту територію, звідки могли б слов'яни з'явитися в VI ст. у Середньому Подніпров'ї і залишити пам'ятки, близькі до празького типу. Всюди, де відомі подібні пам'ятки — від Подунав'я і до Подніпров'я, вони відносяться до часу не раніше середини I тисячоліття н. е. Очевидно, одночасну, в основному, появу цих пам'яток на всій величезній території слов'янського світу слід пояснити непересуванням та міграцією слов'янських племен з якогось більш раннього єдиного центру, а явищами соціального і політичного порядку, в результаті яких складалась культурна єдність слов'ян.

Така точка зору означає, що з часу появи в Середньому Подніпров'ї слов'ян до виникнення Київської Русі минуло всього три століття. Але важко допустити, щоб слов'яни-пришельці, з'явившись невідомо звідки, встигли на чужій території за три століття зробити все те, що є необхідною умовою виникнення держави. А їм необхідно було освоїти нові землі, організувати господарство, створити новий життєвий уклад — від виробничих традицій до звичаїв та вірувань, створити на пустому місці всі економічні та соціальні передумови виникнення феодального суспільства. Історії відомі приклади швидкого прогресу прийшлих народів на новій території, але тільки там, де ці народи прийшли не на пусті місця, а натрапили на розвинуту культуру і використали її досягнення.

Викликає заперечення і гіпотеза П. М. Третякова, що є спробою знайти більш глибокі корені слов'янської культури в Середньому Подніпров'ї, обходячи черняхівську культуру⁷. П. М. Третяков визнає слов'ян на цій території автохтонним населенням. їм належала зарубинецька культура. Черняхівську культуру, яку в цілому П. М. Третяков вважає поліетнічною, на цій території він, очевидно, не визначає як слов'янську. За його гіпотезою, в II ст. н. е. слов'янські племена зарубинецької культури були витіснені з Середнього Подніпров'я населенням черняхівської культури і відійшли на північ — на землі Верхнього Подніпров'я та Волго-Окського межиріччя. З цим переселенням зв'язана поява на вказаних землях пам'яток зарубинецької культури. В середині I тисячоліття населення черняхівської культури залишило територію Середнього Подніпров'я, а на звільнені землі прийшли слов'яни з півночі — нащадки тих зарубинецьких племен, які колись залишили Середнє Подніпров'я і пішли на північ. Цим слов'янам, що повернулися з півночі, належать пам'ятки другої половини I тисячоліття н. е. типу Пеньківки, які зберегли традиції зарубинецької культури.

Гіпотеза ця справедлива в тому відношенні, що вона визнає Середнє Подніпров'я споконвічно слов'янською територією. Автор її вказує і на спорідненість пам'яток зарубинецької культури з пам'ятками другої половини I тисячоліття типу Пеньківки. Але викликає заперечення твердження П. М. Третякова, що племена зарубинецької культури в II ст.

н. є. залишили Середнє Подніпров'я начебто під тиском населення черняхівської культури.

Міграції населення бувають, але безпричинних міграцій немає. Для зарубинецьких племен у II ст. не було внутрішніх причин, що спонукали їх залишити Середнє Подніпров'я і відійти на північ. Не було і зовнішніх причин, які змусили зарубинецькі племена залишити Середнє Подніпров'я. Пам'ятки черняхівської культури аж ніяк не узгоджуються з уявленнями про войовничість населення, якому вони належали. В них немає ніяких ознак, що давали б підставу характеризувати це населення як завойовників, що вигнали племена зарубинецької культури з їх території. Навпаки, черняхівська культура має настільки чітко виражений мирний характер, що немає потреби це доводити. З другого боку, в пам'ятках зарубинецької культури не виявлено жодних ознак воєнного нападу, погрому або насилля, що обов'язково були б в них, якби зарубинецькі племена були таким чином вигнані з Середнього Подніпров'я.

Закономірним є питання: звідки прийшло в Середнє Подніпров'я «войовниче» населення з черняхівською культурою? Запропонована гіпотеза не дає відповіді на це питання, оскільки немає іншої території, крім Середнього Подніпров'я і прилеглих районів, де існувала черняхівська культура і звідки почала б вона свій агресивний рух. Очевидно, щоб пояснити традиції зарубинецької культури в пам'ятках другої половини I тисячоліття немає потреби вдаватися до гіпотези про вигнання зарубинецьких племен з Середнього Подніпров'я та зворотне їх переселення. Традиції їх збереглися на місці, і їх треба шукати в пам'ятках черняхівської культури. Ще В. В. Хвойка не без підстав відзначав спорідненість зарубинецьких і черняхівських пам'яток, об'єднуючи їх за обрядом поховання⁴. В наш час, на жаль, археологи більше захоплюються пошуками протилежних ознак у цих культурах, ніж ознак, що їх об'єднують. А об'єктивно останніх ознак не менше, ніж тих, що* об'єднують зарубинецькі пам'ятки з пам'ятками другої половини I тисячоліття.

Історична інтерпретація черняхівської культури потребує всебічного її вивчення — від питань загальноісторичних умов, в яких вона складалась, до детального визначення окремих речей. А загальноісторичні умови були такими, що не можна вказати жоден народ, крім слов'ян, якому могла б належати черняхівська культура. Характер культури цілком певно змальовує основні риси цього народу. Він мав бути осідлим і жити в Середньому Подніпров'ї не менше чотирьох століть. І сама культура цього народу складалась в умовах Лісостепу, в умовах економічних і культурних контактів з римськими провінціями, сарматським та дакійським населенням, а це знову вказує на територію Середнього Подніпров'я та суміжних районів. Це був народ землеробський, і його землеробська культура також складалась в умовах Лісостепу. Народ цей був найчисленнішим в Європі. Така маса населення не могла звідкись прийти. Народ цей міг вирости тільки на місці внаслідок довгого попереднього

розвитку на вказаній території. Таким народом могли бути тільки слов'яни.

Суперечки викликають деякі специфічні риси черняхівської культури, які не впливають з попередньої зарубинецької і не зв'язуються з наступною слов'янською культурою другої половини I тисячоліття н. е. Саме ці риси і є основним аргументом тих, хто виключає черняхівську культуру з історичного процесу слов'янського населення. Але цей аргумент набагато втрачає свою силу, коли віддати належне римським впливам, які наклали на черняхівську культуру яскравий відбиток.

Взагалі культурних впливів в історичному процесі не можна недооцінювати. У першій половині I тисячоліття вся Європа тією чи іншою мірою зазнавала впливів передової тоді римської культури. В Середній Європі культура цього періоду, подібна багатьом в чому до черняхівської культури, визначається як культура римського часу. Мають рацію, очевидно, і вчені, які черняхівську культуру в свій час називали «культурою римських впливів»⁵. У фактичному матеріалі вплив цей виявився у поширенні римських монет та римського імпорту, в запозиченні технічних прийомів у гончарному ремеслі і, напевно, в деяких інших видах виробництва, в перейнятті деяких форм керамічного посуду тощо. Економічні і культурні зв'язки середньодніпровського населення з Римською імперією справили, очевидно, немалий вплив і на загальний рівень цього населення, прискорили деякі процеси, зокрема суспільного поділу праці» виникнення великих ремісничих центрів, розвитку торгівлі з грошовим обігом та ін.

Спрощують історичну дійсність ті дослідники, що розглядають історичний процес у Середньому Подніпров'ї в I тисячолітті н. е. як прямолінійний прогресивний розвиток. Дослідники, зокрема П. М. Третяков, справедливо на це указували⁶. Такі події, як велике переселення народів та загибель Римської імперії, справили великий вплив на життя багатьох європейських народів. Не уникло такого впливу і середньодніпровське населення.

Середнє Подніпров'я виявилось на передовій лінії подій великого переселення народів. Наприкінці IV — на початку V ст. не могли не проникати у цей район гуннські загони під час панування гуннів у азово-чорноморських степах і просування їх на захід. У середині VI ст. через Середнє Подніпров'я пройшли авари, що залишили після себе сумну пам'ять у слов'янського населення. Слов'яно-аварські і слов'яно-візантійські війни, що тривали протягом майже всього VI ст., також не були для населення Середнього Подніпров'я сторонніми подіями. Брала слов'яни Середнього Подніпров'я участь і в колонізації Балкан.

За таких умов можна пояснити багато тих змін, що спостерігаються в матеріальній культурі. Знаходять пояснення зменшення кількості поселень у другій половині I тисячоліття в порівнянні з поселеннями черняхівської культури, зміни в топографічних умовах поселень і домобудівництві. Для мирних землеробів цього часу не зайвим було заховати

свої поселення у важко доступних для кочівників-кіннотників місцях, а житла заглибити у землю, щоб забезпечити їх від пожежі при ворожому нападі.

Зруйнованими або закинутими виявилися гончарні ремісничі центри. А скорочення числа риночних споживачів ремісничого посуду не створювало передумов для відбудови цих центрів. Почало переважати домашнє виробництво посуду шляхом ручного ліплення, за якого неможливо стало виготовлення колишніх витончених форм столового посуду. Зникнення цих форм можна пояснити, очевидно, і припиненням зв'язків з римськими провінціями, звідки ці форми було запозичено разом з гончарною технікою. Поновлювались традиційні форми ліпного посуду, які існували у Середньому Подніпров'ї ще в зарубинецькій культурі і збереглись частково в ліпній кераміці черняхівців.

З занепадом римської культури зникло джерело імпортованих речей і римських монет. А з скороченням внутрішнього ринку погіршились умови для грошового обігу. До речі, подібні труднощі переживала у другій половині I тисячоліття вся Європа. Після припинення притоку римських монет в країнах Західної Європи, правда, з'явилися монети місцевого карбування, але їх було мало, і в економічному житті суспільства вони не набули такого значення, яке мали римські монети. У Східній Європі, де умови історичного розвитку були менш сприятливі, місцеве карбування не виникло, грошовий обіг поновився пізніше на основі іноземної монети, переважно арабського дирхема.

Історична ситуація в Середньому Подніпров'ї у другій половині I тисячоліття н. е. багато в чому нагадує умови, що склалися на цій території в другій половині XIII ст. в результаті монголо-татарської навали. Писемні та археологічні джерела відображають явний занепад багатьох сторін суспільного життя після монгольської навали. Скоротилося в цей час населення, зникли деякі види виробництва, більш примітивною стала матеріальна культура. Характерно, що спрощення матеріальної культури після монгольської навали відбилось на тих же її сторонах, що й у другій половині I тисячоліття. Так, поселення поблизу с. Комарівка Переяслав-Хмельницького району, яке відноситься до XIII—XIV ст., багато в чому нагадує поселення другої половини I тисячоліття. Воно розташоване в тих самих топографічних умовах — на заплаві, посеред боліт та лісів, має примітивні житла — напівземлянки, у розвалах печей жителів виявлено багато каменю. Кераміка на поселенні груба, хоч і кружальна⁷. На південно-західній окраїні Русі, в Північній Буковині, на поселеннях XIII—XIV ст. відкрито напівземлянки з печами-кам'янками та грубим ліпним товстостінним посудом, що нагадує посуд другої половини I тисячоліття н. е.⁸

Але спустошливі монгольські завоювання і явний спад культури, що настав після них, не обірвали історичного процесу на Русі і не порушили культурної спадкоємності. Таким же чином не обірвали істо-

ричного процесу і не порушили культурної спадкоємності події, що відбулися в Середньому Подніпров'ї в другій половині I тисячоліття н. е.

У культурі другої половини I тисячоліття н. е. багато чого збереглось від попередньої черняхівської культури. Поселення цього часу розташовані переважно в інших топографічних умовах, але й ті, й інші завжди розміщені в місцях, найбільш сприятливих для землеробства. Є і такі поселення другої половини I тисячоліття, які займають місця попередніх черняхівських.

На деяких поселеннях знайдено комплекси, які мають речовий матеріал, характерний як для черняхівської культури, так і для післячерняхівських пам'яток. Такі комплекси знайдено дослідниками в Іванковицях Ново-Ушицького району на Поділлі, на ряді пам'яток Буго-Дністровського межиріччя, поблизу с. Глибоке в Північній Буковині¹⁰. Знахідки окремих фрагментів ліпної кераміки, характерної для другої половини I тисячоліття н. е. в культурних шарах поселень першої половини I тисячоліття н. е., відомі в багатьох пунктах.

Але в культурі другої половини I тисячоліття не лише збереглися риси попередньої черняхівської культури, а й багато з них дістало дальший розвиток. Особливо важливо, що дальший спадкоємний розвиток простежується насамперед на тих сторонах культури, що були визначальними в суспільному житті. Так, на поселеннях другої половини I тисячоліття н. е. землеробських знарядь знайдено більше, ніж на черняхівських¹¹.

	Черняхівські поселення	Поселення Другої половини I тисячоліття н. е.
Наральники	8	12
Мотики	?	6
Серпи та коси	9	понад 40

Про прогресивний розвиток землеробства свідчить співвідношення черняхівських та післячерняхівських наральників за типологічними та функціональними ознаками. Так, з восьми черняхівських наральників шість відносяться до типу вузьколезих, які розпушували ґрунт зверху, але не підрізали і не перекидали пласт, два наральники відносяться до типу широколезих, якими пласт підрізувався та перекидався. Всі відомі зараз 12 наральників другої половини I тисячоліття, знайдені в Середньому Подніпров'ї, відносяться до типу широколезих. Таким чином, землеробські знаряддя другої половини I тисячоліття були порівняно з черняхівськими більш досконалішими і продуктивними. І цей факт, як і кількісна перевага знахідок, відбиває безсумнівний спадковий прогрес у виробництві.

Залишки металургійного виробництва відомі на 29 черняхівських поселеннях. На поселеннях другої половини I тисячоліття н. е. вони відомі в п'яти пунктах. Але ці п'ять пунктів являють собою великі ремісничі центри з десятками залізоплавильних печей¹². Один з таких

центрів VI—VII ст. досліджувався в Гайвороні, на острові, утвореному двома рукавами Південного Бугу¹³. Тут виявлено 21 залізоплавильний горн та 4 агломераційні печі для попередньої термічної обробки руди. Можна думати, що це лише частина залізоплавильних горнів, що діяли на острові. Ще один центр металургійного виробництва VII—VIII ст. відкрито на Поділлі в Григорівці¹⁴. Значними були й інші пункти металургійного виробництва другої половини I тисячоліття н. е. За розмірами та продукцією вони значно перевершували металургійні пункти на черняхівських поселеннях, де виявлено лише залишки окремих горнів та відходи виробництва у вигляді шлаків.

Серед поселень другої половини I тисячоліття н. е. відомі центри обробки металів. До них відноситься Пастирське поселення, де відкрито кузню з набором інструментів. Яка б не була етнічна належність жителів цього поселення, у виробничому відношенні вони не могли бути ізолювані від слов'янського світу.

Лише в гончарному виробництві другої половини I тисячоліття помітний безсумнівний занепад. Відомо 19 поселень черняхівської культури, де в масовому масштабі, очевидно на продаж, вироблявся гончарний посуд. Таких поселень другої половини I тисячоліття в Середньому Подніпров'ї не відомо жодного. Але виробництво гончарного посуду не було забуто зовсім. Як ми вже згадували, на багатьох поселеннях другої половини I тисячоліття трапляються уламки кружального посуду, що стратиграфічно не виділяються, а входять до комплексу цього часу.

У другій половині I тисячоліття припинився монетний обіг. Але внутрішній обмін, очевидно, розвивався. Якщо залізо видобувалося і залізні вироби вироблялися не на кожному поселенні, а лише в окремих пунктах, то це означає, що внутрішній обмін був явищем поширеним та постійним. Існувала, хоч і в менших масштабах, і зовнішня торгівля. Вона засвідчена знахідками візантійських монет VI ст. у Києві та у Завадівці Корсунь-Шевченківського району¹⁵, знахідками амфорної кераміки, очевидно, причорноморського виробництва, кераміки типу відкритої в балці Канцерка в Надпоріжжі¹⁶, знахідками виробів з кольорових та благородних металів тощо.

Таким чином, за рівнем господарського розвитку слов'янське населення Середнього Подніпров'я та суміжних районів у другій половині I тисячоліття досягло досить високого рівня. І його успіхи не могли з'явитися раптово, не могли бути привнесені іззовні, а повинні були бути підготовлені довгим попереднім розвитком тут, на місці. І не можна знайти іншого джерела традицій в його господарському житті, крім черняхівської культури.

Лише враховуючи порівняно розвинуте господарське життя, що мало глибокі місцеві традиції, можна зрозуміти й ті соціальні явища, що характеризують слов'янське суспільство Середнього Подніпров'я в другій половині I тисячоліття н. е. В зв'язку з цим необхідно згадати по-

відомлення візантійських джерел про антів. Але якщо і не торкатись цих повідомлень, оскільки територія, до якої вони відносяться, за думкою багатьох дослідників, не включає Середнє Подніпров'я, то можна послатися на літопис, що відтворює в цей час зовсім не примітивні соціальні порядки. Маємо на увазі свідоцтва про Київське князівство, на чолі якого стояв князь Кий. Відомо, що останнього літопис характеризує як відомого політичного діяча, який здійснював далекі військові походи, вступав у дипломатичні відносини з візантійським імператором. Тепер можна вважати більш або менш ясним, до якого часу відноситься діяльність Кия. За останніми дослідженнями, це середина або друга половина VI ст. Зрозуміло, що історія слов'янського населення в Середньому Подніпров'ї не могла починатися з виникнення Київського князівства. Правильніше вважати, що саме князівство є результатом попереднього довгого історичного розвитку слов'ян на цій території.

З характеристикою соціального укладу в Середньому Подніпров'ї узгоджуються археологічні факти. Це багаті поховання та скарби типу Перещепина, Вознесенки, Глодос. Їх не можна пояснити інакше як пам'ятки, залишені вождями слов'янських дружин, що здійснювали далекі походи. Така історична оцінка цих пам'яток знайшла підтвердження у відкритому А. Т. Сміленко Глодоському похованні¹⁷. Намагання переглянути вказану оцінку та передати пам'ятки цього типу кочівникам суперечить їх речовому складу та обряду поховання. В особі Кия та тих, хто залишив Перещепинський скарб або був похований біля Вознесенки та Глодос, неважко вбачати попередників князів Київської Русі, що здійснювали далекі військові походи.

Викладений погляд на черняхівську культуру як на етапі історичного розвитку слов'янського населення в Подніпров'ї та суміжних районах потребує, звичайно, дальшого уточнення, розробок, доказів. Протилежний погляд, що виключає черняхівську культуру з історичного процесу слов'янського населення, не пояснює виникнення та зникнення її, не пов'язує з наступними явищами, залишає у стані непоясненого факту, заводить розуміння черняхівської культури у безвихідь. Викладений тут погляд не новий. Він виник одночасно з відкриттям черняхівської культури. Але справедливо кажуть, що стара істина краще нової помилки.

ПРИМІТКИ

¹ Б. Д. Греков. Киевская Русь. М., 1949; Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948; Б. А. Рыбаков. Первые века русской истории. М., 1964; В. й. Довженок. Землеробство давньої Русі. К., 1961.

² М. Ю. Кухаренко. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры.— СА, 1960, № 1, стор. 189; В. В. Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья (до XIV в.). М., 1970, стор. 12; Д. А. Мачинский. О соотношении зарубинецкой и пшеворской культур.— Тезисы докладов советской делегации на Международном конгрессе славянской археологии (сентябрь 1965 г.). М., 1965, стор. 10—13.

³ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М., 1966, стор. 254—265.

- ⁴ В. В. Хвойка. Поля погребений в Среднем Приднепровье.—ЗРАО, нов. сер., Труды Отделения славянской и русской археологии. СПб., 1901, стр. 185—187.
- ⁵ М. Рудинський. Кантемирівські могильники римської доби.—Записки ВУАК, т. I. К., 1931, стор. 156.
- ⁶ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена. М., 1953, стор. 152.
- ⁷ Розкопки В. И. Довженка та А. І. Кубишева. Звіти за 1963—1967 рр. Архів ІА АН УРСР.
- ⁸ Б. О. Тимошук. Населення Північної Буковини в IX—XIV ст. Автореферат кандидатської дисертації. К., 1967.
- ⁹ В. Д. Баран. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу.—МДАПВ, вип. 3. К., 1966, стор. 77.
- ¹⁰ Л. В. Вакулєнко. Дослідження гончарної майстерні на Глибокському поселенні.—Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 45—50.
- ¹¹ В. И. Довженко. Землеробство давньої Русі, стор. 248—251.
- ¹² В. И. Довженко. Черты хозяйства и общественные организации у славян Поднепровья в период заселения Балкан.—Акта Аген. Hung. Tomus XVII, 1965, стор. 32—33.
- ¹³ В. І. Бідзіля. Залізоплавильні горни середини I тис. н. е. на Південному Бузі.—Археологія, т. XV. К., 1963, стор. 123.
- ¹⁴ М. И. Артамонов. Славянские железоплавильные печи на Среднем Днестре.—Сообщения Государственного Эрмитажа. VII. Л., 1955, стор. 55.
- ¹⁵ Монета Анастаса I та Юстіана I зберігаються у фондах Київського історичного музею, монета Маврікія — у Корсунь-Шевченківському музеї.
- ¹⁶ Розкопки А. Т. Сміленко. Звіти про розкопки. Архів ІА АН УРСР.
- ¹⁷ А. Т. Сміленко. Глодоські скарби. К., 1965, стор. 57.